

individualnog identiteta u doba globalizacije. Jedini racionalni način opiranja komunitarnom radikalizmu jest **kritički asociacionizam** koji daje mogućnost za udruživanje (zajedništvo), ali na temelju kritičke refleksije koja čuva individualnu autonomiju. U svakom slučaju, discipliniranje slobode ne može se više standardizirati i »normalizirati« kao u prethodnom razdoblju.

U sferi simboličke, prije svega »znanstvene reprezentacije« promjene su također očigledne. Postmodernisti su ih digli na razinu načela i svakako pretjerali u svom »neobaveznom relativizmu«. Daleko su od bilo kakve istine oni koji tvrde da je socijalna znanost u bezizlaznoj situaciji zbog toga što su poljuljani epistemološki temelji koji legitimiraju njezinu uvjerljivost. Znanost proširene modernosti jest u krizi, ali to nije kriza znanja nego kriza uvjeta u kojima se znanje proizvodi, distribuira, koristi i integrira u glavne kulturne procese ovoga vremena. Nije problem u tome što više nema neke znanstvene paradigme kojoj svi vjeruju, nego u tome što su stvoreni uvjeti u kojima takve paradigme nisu potrebne i u kojima golema količina »neparadigmatičnih« socioloških znanja, uvida i analiza služi isključivo samoj sociologiji ili pragmatičkim naručiteljima konjunkturke ekspertize. Wagner u tome ne vidi nikakvu tragediju, jer ako znanost računa na neku ekskluzivno-supstancijalnu poziciju onda ona zapravo o svojoj ulozi misli na stari način i zahtijeva nekog tutora (neku »jedinstvenu moć«) koji bi ovu ili onu verziju spoznaje proglasio esencijalnom, obaveznom i neprevladivom. Znanost proširene modernost jest situirana u poredak »racionalne discipline«, ali ona je također toliko »proširena« (pluralizirana) da ju je teško koristiti kao instrument discipliniranja slobode.

Rade Kalanj

Michael Bruch i Hans-Peter Krebs (Hrsg.)

UNTERNEHMEN GLOBUS

Facetten nachfordristischer Regulation

Westfälisches Dampfboot, Münster, 1996, 255 str.

Danas više nitko ne spori da su u svijetu započete duboke socijalnoekonomske promjene. U brojnim analizama – od onih koje se odnose na strukturne promjene pojedinih djelatnosti (proizvodnje, usluga i potrošnje) do onih koje kao varijable analize uzimaju i prostorno-vremensku dimenziju – te se promjene pokazuju na različitim razinama i s različitim aspektata. Nedvojbeno je da nastaju nove globalne i regionalne integracije koje u novim konstelacijama snaga imaju osnažiti poziciju aktera – primjerice nacionalne države – na svjetskom tržištu. Stvaranjem novih regionalnih gospodarskih prostora najrazvijenije zemlje nastoje stvoriti teren i potaknuti razvojne cikluse ekonomskog globaliziranja i pronaći putove izlaska iz krize te utjecati na smjer promjena.¹ Kriza fordizma je kriza industrijskih odnosa (Noppe/Waringo) u kojima se fordistički »režim akumulacije« sudara s tehnološkim i socijalnim granicama. Internacionaliziranje proizvodnje i potrošnje otežava usmjeravanje potražnje i konfrontira se s nacionalnom monopolističkom regulacijom; nastaje nova svjetska trijada: SAD–Europa–paciifički prostor.

Ta činjenica potvrđuje neka teorijsko-konceptualna razmišljanja koja se kritički sučeljavaju dosadašnjim globalnim analizama i ukazuju na nedostatnost njihova

1 To je vidljivo na primjeru asocijacije NAFTA (*North American Free Trade Agreement*) – ugovor (s početkom 1. 1. 1994.) između Meksika, SAD i Kanade o stvaranju zajedničkog tržišta (Reiner Hoffman/Manfred Wannöffel/Hrsg./ (1995). *Soziale und ökologische Sackgassen ökonomischer Globalisierung. Das Beispiel NAFTA.* Münster).

pristupa svjetskim gospodarskim, socijalnim, kulturnim i političkim promjenama u kojima dominiraju istraživanja odnosa »Sjever–Jug«, »razvijeni–nerazvijeni«, »Istok–Zapad« itd. Nasuprot terminima »središte–periferija«, »nova međunarodna podjela rada« itd., u francuskoj teoriji regulacije koriste se termini »međunarodna konfiguracija«, »međunarodni režim«. Time se na globalnoj razini ne podrazumijeva neko nadnacionalno jedinstvo nego odnosi između pojedinih nacionalnih država. Svijet se danas drukčije »globalizira« i »regionalizira«, što ne znači da nestaju i osnove »starih« konflikata, jer transformirane strukture mogu predstavljati i transformirane konflikte.

Iako globalne promjene nisu više sporne, ostaje ipak sporno pitanje njihova karaktera, tumačenja i značenja. O tome u literaturi susrećemo dvije interpretativne teze:

– Prema jednoj riječ je o procesima i promjenama kao unutarnjoj dinamici društvene formacije nazvane kapitalistička društvena formacija, koja time potvrđuje svoju povijesnu elastičnost i sposobnost evolucije. Otuda, recimo, termini »kasni kapitalizam«, »postkapitalizam« itd.

– Prema drugoj tezi radi se o nastanku postindustrijskog društva (Bell, 1975): *Risikogesellschaft* (Beck, 1986), *Erlebnisgesellschaft* (Schulze, 1992), *Mehrwertgesellschaft* (Mayer, 1992), *Dienstleistungsgesellschaft* (Bell, Touraine), *Informationsgesellschaft* itd.

Oba aspekta potvrđuju činjenicu da se u teorijskim raspravama i procjenama radi o prilično nejasnim (nepreciznim) granicama, a time i distinktivnim pojmovima. Kao što se, naime, u svezi s prvom tezom može tvrditi da se radi o promjenama koje označavaju kraj jedne formacije – fordističke epohe i »fordističkog modela«, isto tako se može vjerovati argumentaciji druge teze. U svakom slučaju nestankom fordizma ostaje pitanje njegova »nasljed-

nika«. »Amerikanizam« i »fordizam« najviše obilježavaju razvijene industrijske zemlje u drugoj polovici 20. stoljeća; cjelokupni poratni prosperitet objašnjava se dinamičnošću ovog razvojnog modela zasnovanog na specifičnom tipu socijalnog kompromisa. Zato je, glede koncepcijskog kao i socijalno-političkog diskursa o perspektivama na prijelazu u 21. stoljeće, sasvim opravdano pitanje: slijedi li neki novi (i kakav) model s novom ili preobraženom starom racionalnošću ili neke nekontrolirane globalne promjene? U diskusijama se kao koncepcijski »ključne riječi« mogu, primjerice, identificirati: »japanski proizvodni model«, »slabljenje države«, »dvotrećinsko društvo« (*Zweidrittel-Gesellschaft*), »ekološka katastrofa« itd. Još uvijek je nejasno radi li se ponovno o »jednom« dominantnom modelu s »jednom« hegemonijalnom nacijom i »jednim« novčanim obračunskim sustavom, jer se nasuprot globaliziranju kapitalizma odvijaju tendencijski procesi fragmentiranja i heterogeniziranja.

Među raznolikim pristupima značajan je regulacijski pristup koji polazi od teze da se s promjenama i krizom fordizma otvara problem novog načina regulacije. U Njemačkoj je nekolicina mlađih znanstvenika formirala »inicijativnu grupu teorije regulacije«² koja je uz potporu Institut für Sozialforschung pripremila izdavanje ovog zbornika i općenito teorijski rad na stvaranju novog razvojnog modela koji bi bio ne samo proizvodno i potrošački usporediv s fordističkim modelom nego bi koncepcijski uključivao i različite dimenzije regulacijskog oblika svakodnevice. Iako su pristupi s različitim područja (istraživanja tehnike i grada, regionalnih istraživanja, međunarodnih odnosa, industrijske sociologije), zajedničko im je povezanost s francuskom

2. Initiativgruppe Regulationstheorie: Steffen Becker, Susanne Heeg, Ronald Noppe, Michael Bruch, Hans-Peter Krebs i Thomas Sablowski.

»školom« teorije regulacije.³ Ključni pojmovi koje autori upotrebljavaju i s kojima je povezana analiza modernih tendencija jesu »akumulacijski režimi« i »načini regulacije«.

Unternehmen Globus sadrži devet tekstova, i to: Hans-Peter Krebs: »Fordizam: razvitak i kriza – opća skica«; Karl Hübner: »Globaliziranje, Hegemonija i vrednovanje regionalnog«; Hans-Jürgen Bieling: »Država blagostanja i europska integracija«; Alex Gemirovič: »Transformacija države blagostanja i diskurs nacionalizma«; Steffen Becker/Ulrich Brand: »Eko-kapitalizam? – O regulaciji akumulacije kapitala i društvenih prirodnih odnosa«; Ronald Noppe/Karin Waringo: »Teorija regulacije i transnacionaliziranje ekonomije – slučaj telekomunikacija«; Thomas Sablowski: »Italija između pred- i postfordizma – Organska kriza jednog razvojnog modela«; Susanne Heeg: »Endogeni potencijali ili *footloose* kapitalizam. Neke opaske o socijalnoj regulaciji prostora«; Christian Schmid: »Urbana regija i teritorijani odnos – O regulaciji procesa urbanizacije«. Zajednički im je napor u osvjetljavanju ovog problema a osobnost u pristupu.

Nasuprot fordističkoj orijentaciji na razvoj unutarnjeg tržišta, danas se poduzetništvo sve više orijentira na međunarodna tržišta. Paralelno s time prepoznatljivije su tendencije restrukturiranja industrijske proizvodnje i otklon od taylorističko-fordističkih proizvodnih formi. Podržane novim informacijskim i komunikacijskim tehnologijama proizvodnja i specijalizacija postaju fleksibilnije, a novi oblici integracije radne snage prisutniji. Pitanje je je li samo otvoren ili i nađen put izlaska iz krize fordizma?

Dok se u razmatranjima odnosa moderno–postmoderno naglasak polaže više na sociokulturne aspekte, u diskursu fordizam–postfordizam najčešće se naglašavaju ekonomsko–organizacijska pitanja reprodukcije. Fordizam, koji tvori takvu

inovativnu srž modernog društva, razvio se kao model u međunarodnim prostorima u nekolicini najrazvijenijih zemalja. Tvornički model proširen je najprije na nacionalnu razinu i postao je model društvene reprodukcije nazvan »režim akumulacije« (akumulacijski režim), a danas na međunarodnu razinu, stvarajući po svojoj mjeri »međunarodni poredak«. Njegov utjecaj proširio se kao »periferni fordizam«. U nekolicini zemalja (Južna Koreja, Taiwan) nastaje naknadni fordizam; najveći broj zemalja »trećeg svijeta« prakticira izvozno orijentiran rast osiromašnja, dok neke zemlje (Brazil, Meksiko i Argentina) slijede fordizam bez odgovarajućih regulacijskih formi. U raspravama se često naglašava nastanak međunarodnog režima akumulacije, koji počiva na međunarodnoj podjeli rada, ali ne kao suma nacionalnih režima nego kao zasebno stvorena struktura pravila, normi i procedura. U njemu se također izražavaju anarhistični i iregularni karakter koji ne počiva na socijalnom kompromisu.

Pojava svjetskih kriza u ciklusima (1969.–1979.; 1979.–1982. i 1983.–1986.) povezana je s događajima: kraj »Bretton Woods«, prvi naftni šok; drugi naftni šok, izbor M. Thatcher (1979.) i Reagana (1980.); pad US dolara, slom burze (1989.), i njima odgovarajućih obilježja te političkih doktrina. Kao izlaz iz krize nameću se dvije mikroekonomske strategije (neotaylorizam) – smanjenje realne nadnice i povećanje proizvodnosti (kalmarizam), čiji izbor (ili mješavina) ne ovise samo o poduzetnicima nego više o razvojnim pravcima i restrukturiranju.

Za analizu fordizma i nastalih promjena, pored spomenutog »međunarodnog poretk«, značajni su još i pojmovi: režimi

3 Tzv. »Pariška škola« (kao npr. Michael Aglietta, Alain Lipietz, Robert Boyer, Robert Delorme i Bruno Théret) nema precizne orise neke teorije, nego se radi više o multidisciplinarnom istraživačkom programu. Zato mnogi govore o regulacijskom »pristupu«, a ne o »školi«.

akumulacije, način regulacije, tehnološka paradigma.

– »Režim akumulacije« (prema Lipietzu) je način sustavne raspodjele i realokacije društvenog proizvoda koji u dužem vremenskom razdoblju uspostavlja dvije transformacije – transformaciju proizvodnih odnosa (kapital, proizvodne norme) i transformaciju odnosa stvarne potrošnje (norme potrošnje zaposlenih i socijalnih klasa). Altvater u svojoj knjizi **Cijena blagostanja ili pljačkanje okoliša i novi svjetski (ne)red** (1992.) ističe prednost fordizma (tj. industrijskih zemalja pred nerazvijenim) jer koriste »otoke pozitivne sintropije« (tj. resurse). To je moguće zahvaljujući upravo tehnološkoj paradigmi.

– »Tehnološka paradigma« (prema Charloti Perez, 1985.) je »idealni tip« proizvodne organizacije nastale kao interakcija tehnologije, rada i organizacije koja koristi najučinkovitije i najjeftinije kombinacije (rada, postrojenja i drugih inputa). Lipietz smatra da se radi o odnosu mrtvog i živog rada kao suprotnih polova odgovorne autonomije i totalne kontrole. Na taj način se taylorizam u vremenskom tijeku predstavlja kao pokret od autonomije ka kontroli, koja u određenom trenutku postaje kontraproduktivna. Na tu kontraproduktivnost tehnike upozorava, primjerice, Ivan Ilić (još 1973. godine u knjizi **Tools for Conviviality**) zagovarajući »konvivalni rad«.

– U poslijeratnom se razdoblju za proces reprodukcije načina proizvodnje važne neke regulacijske forme. Prema Lipietzu, to su: (a) regulacija odnosa najamnine, (b) regulacija realokacije putem vrednovanja robe i raspoloživa kapitala, (c) reprodukcija i kontrola novca i (d) oblici državne intervencije. »Deregulacija« i problem uloge države posebno je značajna tema ovog diskursa. Deregulacija označava prekid državnih i korporatističkih normi, ugovora i jamstva, demontažu keynesijanističkih instrumenata i socijalne države,

ograničenje suvereniteta u području gospodarske i financijske politike (Schmid). Naime, koliko je god važna uloga države, međunarodni poredak determiniraju i globalne konfiguracije međunarodne proizvodnje, tijekovi kapitala, tehnološki transfer, odnosi u trgovini, odnosi moći itd., dakle ne više isključivo ekonomski mehanizmi nego institucionalni mehanizmi, odnosno njihove mreže. Slabi li time regulativna kompetencija nacionalne države ili se država preobražava u »kompetitivnu državu« koja se bavi jačanjem nacionalnog (unutarnjeg) spram inozemnog? Kakvu će ulogu imati socijalna država? Hoće li, kao u fordizmu, voditi homogeniziranju društva ili učvršćivati tržištem inducirana podvajanja socijalno-političkim isključivanjem? Ta su pitanja povezana s »erozijom reprezentativnog sustava« (Krebs), tj. s »organskom krizom« (Gramsci) i s pojavama desnog ekstremizma. Tako Demirović na primjeru Njemačke problematizira pitanje elita, nacionalizma u kontekstu krize države blagostanja, te analizira neke empirijske rezultate. I fordistička ljevica je u dilemi: pomagati klijentizam šovinističkog tipa određenih socijalnih skupina i slojeva s dodatnom polarizacijom ili braniti fordistički kompromis (socijalna država i tarifna autonomija)? Povezivanje sindikata i poslodavaca (velikih tvrtki) na nacionalnom planu (*Co-Management*) strukturira se kao nacionalni »igrač« nasuprot drugih »globalnih igrača«.

U raspravama o međunarodnom poretku i postfordizmu svakako su važne neke kategorije kao što su: globalizacija i regionalizacija, hegemonija, fleksibiliziranje, dereguliranje, itd., koje označavaju svu kompleksnost procesa. Globaliziranje označava kvantitativni i kvalitativni rast aktivnosti koje nadilaze ekonomske granice. Njegova višeslojevitost uključuje i kulturne, političke kao i ideološke procese. U globaliziranju se prepoznaju hegemonijalni utjecaji (primjerice *pax americana*, ili blokovska dominacija, ili interesni

utjecaji u nekom prostoru – (*space of flows*). Globaliziranje počiva na promijenjenoj konfiguraciji prostora i vremena, što obilježava kraj prostora kao izvora osebnosti. Nova dinamika prostorno-vremenskih struktura ima tendenciju organiziranja moći i bez prostora i prostora bez moći, jer prostorno-vremenske zapreke proizvodnji i potrošnji gube na važnosti pa na Globusu nastaje, prema D. Harveyju (1989) »prostor-vrijeme-kompresija«, često nazvana »globalno selo« (*Global Village*). Napomenimo ovdje da »globalni grad« (*Global City*) nije nestao niti izgubio svoje značenje, jer je istodobno materijalna osnova i posljedica globaliziranja (Schmid).

Nasuprot globaliziranju prisutan je pristup »regionaliziranja«, katkad nazivan »nova ortodoksija«, koji postulira novu teritorijalnu logiku idealiziranjem posebnosti lokalnog i širi optimističku viziju decentraliziranosti. Na fleksibilnoj specijalizaciji, koja pretpostavlja neki prostor, očekuje se renesansa regionalne ekonomije i model fleksibilne akumulacije kao odgovor na krizu fordizma. Međutim, iako ekonomsko-organizacijski shvaćena, regionalizacija pretpostavlja i ideološku pozadinu. Ona se naime konstruira u interesu središta fordizma a ne njegove periferije, jer iza svake podjele svijeta, regionaliziranja ili re-regionaliziranja, čvrsto stoje politički oblikovani interesi, pa je ona uvijek politička podjela. Otvoreno je pitanje mogu li se na regionalnoj razini identificirati specifični socijalni odnosi, odnosno rješavati konflikti? Regionalizacija u tom smislu znači i novu svjetsku podjelu moći utjecaja. Obje tendencije dvije su strane istog složenog procesa. Globaliziranje se gradi na regionalnoj razini. U tipološkom smislu može se govoriti o različitim regijama: politička regija, ideološko-kulturološka regija (povijesna, kulturalna, jezična) i ekonomska regija, pa otud i o različitim aspektima procesa globaliziranja.

Što je s ekološkom problematikom u kontekstu diskursa fordizam–postfordizam? Autori Becker i Brand kritički se osvrću na Altvaterovu ekološku kritiku političke ekonomije i ističu da se ekološka kriza ne može svesti na komunikativnu i kulturno–simboličku dimenziju, nego joj treba pristupiti polazeći od proizvodne i potrošne sfere. Altvateru zamjeraju objektivističko razumijevanje prirode i ekološke krize u kojemu nema dovoljno prostora za nova sučeljavanja u postfordističkom periodu.

Pojavom ekološke krize ekologija dobiva sve veće značenje i postaje regulativ razvojnih šansi. Ekološka dimenzija znači mogućnost drukčijeg ekonomiziranja, ali i poticaj za nastanak novog »društvenog prirodnog stanja«. Uvažavanjem ekoloških normi na nacionalnom se planu stvara šansa povećanja izvoznih kvota roba, odnosno sprečavanje uvoza roba koje ne zadovoljavaju takve norme. U tom su pogledu osobito pogodene nerazvijene zemlje, na čiji će razvojni tempo sve više djelovati ekološka regulacija.

Fordizam je karakterističan kao »fossilistički« model (Altvater) koji se »ekološkom revolucijom« može ojačavati. Jedna od njezinih posljedica je nastanak »NIMBY–režima« koji ne samo da dozvoljava iscrpljivanje prirodnih dobara nego omogućava izvoz entropije u manje razvijene zemlje (Altvater: »Cijena blagostanja«, str. 202). Posljedice tog procesa vratit će se NIMBY–svijetu, ako ne sutra onda u idućoj generaciji.

Knjiga je zanimljiva, s jedne strane, zato što raspravlja o globalnim procesima preko tematike fordizma kao o, prije svega, ekonomskom modelu, a s druge strane stoga što se radi o u nas manje prisutnom diskursu teorije regulacije. Raznolikost autorskih pristupa pokazuje kompleksnost problema procesa globalizacije i fragmentacije, ali i teorijsku nedorečenost.

Ivan Cifrić